

תרבות וספרות

כל היום אני רואה גווילים נשרפים ואותיות פורחות

ספרו של חיים באר "לפני המקום", המתכתב בעקיפין עם "שירה" של עגנון, מתאר סופר ישראלי השוהה בברלין בעת מלחמת לבנון ואינו מצליח להשלים את ספרו המתוכנן על מלומד אקסצנטרי המבקש להקים ארכיון וספרייה לשימור אוצרות הרוח של העם היהודי למקרה שמדינת ישראל תחדל להתקיים. המסר רלוונטי מאין כמותו כיום

נילי כהן

2025 • 01 ביוני • 15:22

ש"י עגנון תיאר את עולם האקדמיה ברומן "שירה". מצוירת בו האוניברסיטה העברית של שנות השלושים של המאה הקודמת, באירוניה, בלעג, המופנים בעיקר כלפי אחדים מהפרופסורים של אותה תקופה. גיבורו של הרומן, מנפרד הרבסט, שואף לקבל פרופסורה באוניברסיטה העברית. הוא כותב ספר על קבורת העניים בביזנטיון, אך אינו מצליח להשלים את ספרו. השאיפה וההחמצה, המאמץ והתסכול, היומרה והקטנוניות – הכל מתנקז לדמויות הגיבורים כולם. "שירה" הוא סיפור גדול על ספרות, רוח, אהבה, יצר ויצירה, כמו גם על מלחמת הקיום של ישראל, מדינה בהתהוות, המתמודדת עם "המאורעות" של שנות השלושים של המאה העשרים.

עגנון לעג לרבים מגיבוריו ב"שירה", אך הוא גם היטיב לתאר את הדחף המניע את המחקר האקדמי ואת החוקר, את בקשת האמת ותשוקת הידע, ואת שפת המדע האמורה להתגבר על הבדלי תרבות, לאום, דת ומגדר וליצור קהילות שאינן תלויות מקום. הביטוי "קהילות שאינן תלויות מקום" הוא חלק מההיסטוריה היהודית. הפלא הגדול של השימור, ההישרדות, תחיית הלשון והתקומה יכול להיות מוסבר על ידי הדבקות בספר אחד, באמונה אחת. ליהודי תימן, פולין, תוניס,

צרפת היתה תורה אחת, שחצתה גבולות גיאוגרפיים, תרבויות שונות, שפות שונות. הם היו שקועים בלימוד. הם היו מאוחדים על ידי רעיון רוחני, שמצא ביטוי בספר אחד ובשפה אחת. הם יכלו להתאחד למרות הפירוד.

השאלה מה קורה כשעם הספר נהפך לעם עם ארץ או עם מקום היא אחת הסוגיות המרכזיות בספרו של חיים באר "לפני המקום". במוקד היצירה עומדת התשוקה לספר על משמעויותיה השונות – תשוקת הקריאה, הכתיבה, האחיזה, המישוש, הבעלות, האספנות. הספר גדוש באזכורים של ספרים וסופרים, שעגנון תופס ביניהם מקום של כבוד. הגיבור, סופר ושמו חיים באר, שהוא גם איש אקדמיה (חיים באר אכן כיהן כפרופסור באוניברסיטת בן גוריון בנגב), מבקש, ללא הצלחה, לכתוב ספר. בדומה לגיבורו של עגנון מנפרד הרבסט, שאינו מצליח להשלים את ספרו על קבורת העניים בביזנטיון, ובדומה לעגנון עצמו שלא השלים את "שירה", גם חיים באר מתאר את התסכול הכרוך באובדן כוח היצירה, בקושי להשלים את התוכניות לכתיבת ספרו, תוכניות הנולדות ומתות בעת ביקוריו בגרמניה.

לאחר תהיות מנסה חיים באר הספרותי להתרכז בכתיבת ספר ושמו "מלים ללא ארץ". הימים הם ימי האינתיפאדה השנייה. גיבור הספר העתידי, אספן ספרים כפייתי ושמו מרטין למברג, החי בגרמניה, חרד מכישלונה של ההרפתקה האוטופית היותר גדולה של האנושות במאה העשרים, היא הקמתה של מדינת ישראל. הוא חושש שדינה של מדינת ישראל הוא "כדין מדינת החשמונאים וממלכת ירושלים הצלבנית שכלו בעשן". לכן הוא שואף לרכז בחו"ל את כל אוצרות הרוח שלנו, את כל מה שנכתב ונכרך כאן. הוא מבקש "להקים מחוץ לגבולות ישראל ספרייה שתעלה בעושרה ובאיכותה על בית הספרים הלאומי בירושלים, ספרייה שתהיה מעין תוכנית גיבוי למקרה שהמחשב שלנו יקרוס בשל מפלה צבאית או קטסטרופה קיומית אחרת וכל מה שנאגר בתוכו יימחק".

הרעיון להקים את הספרייה בפרנקפורט, מקום מושבו של למברג, נפסל, שהרי בפרנקפורט ייסד אלפרד רוזנברג את המכון הנאצי המרכזי לחקר השאלה היהודית, ובין כתליו היו אמורים להתרכז האוצרות שנחמסו מן הקהילות היהודיות באירופה. המכון יוקם, אפוא, באנגליה, בעיבורה של אוקספורד, ולמברג מתלבט אם לקרוא לו "אררט" כשם המדינה היהודית של מרדכי עמנואל נוח שאותה ניסה להקים במדינת ניו יורק, או "ניל"י החדשה" כשם הקנטון שבנימין תמוז, הנואש מסיכוייה של מדינת ישראל להתקיים, ביקש לייסד באיי סיישל או בניו זילנד.

הספר תוהה על הקשר בין מקום ליצירה או לרעיון. עולה ממנו שהקיום הרעיוני יכול להיפרד מן המקום. בין הרעיון – היהדות – לבין המקום – ארץ ישראל – קיימת תנועת מטוטלת החוזרת ונמשכת ברציפות אלפי שנים אל המקום וממנו החוצה, ושוב חזרה אליו, ומי יודע – ואולי שוב החוצה. זה מטלטל ומייאש, ועשוי גם לעורר שאלות של חשבון נפש בינינו ובין המקום, כלומר אלוהים.

חיים באר, הגיבור של "לפני המקום", מגיע שוב לברלין כדי להשלים את כתיבת ספרו בחדר שהועמד לרשותו על ידי הוועד הספרותי של ברלין על שפת אגם ואנזה, אגם האימה של ועידת המוות משנת 1942, זו שקבעה את הפיתרון הסופי. אך אז פורצת מלחמת לבנון השנייה. הידיעות על אימת המוות שזרעו בערי הארץ ובכפריה התקפות הטילים של החיזבאללה, הקרבות העקובים מדם בלבנון, שנפלו בהם לוחמים רבים, חוסר האונים ואזלת היד של ראשי המדינה – כל אלה מילאו אותו תחושת חרדה ואוזלת יד.

באר מתבונן בנוף היפה שעל שפת אגם ואנזה. השמש זורחת, התרזות מוריקות, והוא, אפוף חרדה וצער, פונה לחבריו, הסופרים הזרים המתארחים עמו שם. השיח עמם מותיר אותו מיואש ומתוסכל. הוא מצפה לחמלה, להזדהות, והוא שומע מהם כי כאן בברלין המחשבות נתונות לילדים בביירות. וכשהוא שואל בכאב מדוע אינכם

חושבים על הילדים בחיפה, התשובה היא כי יש קורבנות טובים ויש קורבנות שמגיע להם. מבחינתם תושבי ביירות מדומים לאנגלים, ואילו לנו מגיע, כי אנו מדומים לגרמנים, תושבי דרזדן במלחמת העולם השנייה. וברקע רוחש השיח הפוסט קולוניאלי והפוסט ציוני בקמפוסים המלווה בשנאה למדינת ישראל. כל זה מניע אותנו לגנוז את "מלים ללא ארץ". וכל אלה, לרבות חוסר האונים ואזלת היד של ראשי המדינה, הם הדים, סימנים מקדימים וצפויים, להתרחשות האימים שאנו חווים מאז האסון של ה-7 באוקטובר. מתברר, כך מציין באר, שהקיום היהודי והקיום הישראלי קלועים זה בזה עד כדי כך שכל ניסיון להתיר את הסבך נידון לכישלון.

לא בכדי בחר באר למקם את סיפורו על כל הסתעפויותיו בגרמניה. הגווילים של עגנון נשרפו בשריפה שפרצה בביתו בבאד הומבורג בשנת 1924. גם זה נשזר ב"לפני המקום", שם מספר עגנון כי השריפה כילתה רומן בן אלף עמודים שנסתיימה כתיבתו. בעקבות השריפה הוא כתב לפטרונו ש"ז שוקן: "כל היום אני רואה גווילים נשרפים ואותיות פורחות".

מדינת ישראל שקמה מהאפר כעוף החול מבקשת לגלם את המקום היהודי. אבל הספרים שעלו באש בגרמניה הם, לדברי מרטין למברג, גיבורו של חיים באר, הפרלוד למה שעלול לקרות כאן בישראל. הספריות השרופות בניר עוז ובבארי הן עדות לדברי הנבואה הללו.

שם ספרו הדמיוני של באר, "מלים ללא ארץ", שייטמע בספר חדש השלוב במסעותיו של באר בברלין, מרמז שמלים אינן זקוקות לארץ. הגווילים יכולים להישרף, אבל האותיות יפרחו באוויר, שהרי למקום כשלעצמו, כחלל קיומי, אין חשיבות גדולה. כי לפני המקום עומד הרעיון, השפה, היצירה. אלה נוכחים בשום מקום ובכל מקום, וכל ניסיון להכריעם, יעלה בתוהו.

עוד מתאר באר ב"לפני המקום" חבורת סופרים, אורחים של הוועד הספרותי של ברלין, המשוחחים על גדות הוואנזה. ביניהם יושב

ירוסלאב, סופר צעיר מפראג, אתאיסט אדוק, המעיר שהחבורה דומה "בעיניו בשעה זו לבני נוח, היושבים על שפת אחד האגמים שנקוו לרגלי הרי אררט, כששככו המים, מדברים כולנו שפה אחת ודברים אחדים, שהרי האנגלית אינה שפת האם של איש מאתנו, ואולי מניחים מבלי משים את היסודות למנדל בבל חדש".

ירוסלאב חש בסכנה חדשה ממשמשת ובאה. החרדה הקיומית לעם ישראל, המניעה את חיים באר, מתרחבת והופכת לחרדה קיומית לעולם כולו.

ב"שירה" השתחרר מנפרד הרבסט מכבלי מחויבותו למשפחתו ולייעודו האקדמי ובחר באהבה, השרויה בצילו של המוות. קץ היצירה הוא גם תום החיים. ב"לפני המקום" שומע חיים באר הספרותי מידידתו הגרמניה, החוקרת את אלזה לסקר-שילר, כי שיעבד ללא תוחלת את חייו לכתיבת ספרים ולאגירתם, והיא מייעצת לו: "תתיר עצמך מן הכבלים שמרצונך נכבלת בהם. תעשה זאת לפני שיהיה מאוחר מדי. תפתח סוף סוף את הדלת ותן לאהבה להיכנס".

טוב שלא שעה חיים באר לעצה זו.

בספר אחר של באר, "קשר לאחד", הוא מספר כי פגש את עגנון פעם אחת ויחידה בחנות הספרים "האור", בית מסחר לכתבי קודש ישנים ועתיקים, ששכנה בקצה רחוב מאה שערים. באר חשב את עגנון לאיש עסקים גליצאי שנעשה לחובב ספר, וכשהוא, באר, מנה באוזניו כרוכל את שושלת היוחסין שלו, עד דור שביעי, ענה לו עגנון – חייב אדם לדעת מי היו אבותיו ואבות אבותיו לפחות עד אדם הראשון.

ואני מדמה עתה את עגנון שב לפגוש שם את חיים באר ואומר לו: כן, ידידי הצעיר, לאחר שקראתי אותך בהנאה כה גדולה, ברור לי כיום שיודע אתה היטב מיהם אבות אבותיך כולם, ואני כה גאה להימנות עמם.